

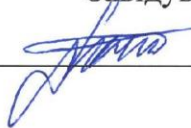
**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА**

**НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ТА СОЦІОГУМАНІТАРНИХ
ДИСЦИПЛІН ІМЕНІ О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО**

Кафедра історії України

“ЗАТВЕРДЖУЮ”

Завідувач кафедри

 Рахно О.Я.

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

**ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО НА ЧЕРНІГІВЩИНІ: ВИТОКИ,
ЕВОЛЮЦІЯ, СПАДЩИНА**

(назва навчальної дисципліни)

Рівень вищої освіти: третій (освітньо-науковий)

Кваліфікація: доктор філософії з історії та археології

Шифр галузі: 03 Гуманітарні науки

Код і назва спеціальності: 032 Історія та археологія

2018–2019 навчальний рік

Робочу програму розглянуто та схвалено на засіданні кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Протокол № 1 від “31”_серпня 2018 року.

Розробники: Ясновська Людмила Василівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України

(вказати авторів, їхні посади, наукові ступені та вчені звання)

Мова навчання – українська.

Мета навчальної дисципліни

Метою викладання навчальної дисципліни «Історичне краєзнавство на Чернігівщині: витоки, еволюція, спадщина» є оволодіння теоретичними навичками, необхідними для роботи з краєзнавчим матеріалом та практичне опанування фактажу з історії краю.

Завдання навчальної дисципліни:

- визначити основні етапи розвитку краєзнавства;
- познайомити з теоретичними, методичними проблемами історичного краєзнавства;
- використовувати краєзнавчі матеріали,
- удосконалити навички історичного дослідження шляхом пошуково-краєзнавчої роботи.

Предметом вивчення навчальної дисципліни «Історичне краєзнавство на Чернігівщині: витоки, еволюція, спадщина» є історичні особливості місцевого середовища, природні, політичні та соціально-економічні процеси, які впливали на розвиток Чернігівщини та життя її мешканців.

Програма навчальної дисципліни складається з трьох змістових модулів:

1. Теоретико-методологічні та методичні проблеми історичного краєзнавства.
2. Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині: минуле і сучасність.
3. Організаційні форми й основні напрями краєзнавчої роботи у регіоні.

Обсяг дисципліни

	Денна форма	Заочна форма
Кількість кредитів ECTS	4	
Кількість годин:	120	
лекції	20	
практичні / семінарські	16	
лабораторні	-	
індивідуальні завдання	-	
самостійна робота студента	84	

Статус навчальної дисципліни вибіркова

Очікувані результати навчання, що формуються у процесі вивчення дисципліни

ЗК 1. Здатність до системного наукового мислення для здійснення дослідницької діяльності на основі власного наукового досвіду та світогляду.

ЗК 2. Здатність до вирішення актуальної наукової проблеми шляхом аналізу наявного наукового доробку та створення нових знань та методів для її розв'язання.

ЗК 3. Здатність генерувати нові науково-теоретичні та практично спрямовані ідеї, формулювати та експериментально перевіряти наукові гіпотези, планувати, розробляти та реалізовувати дослідницькі та інноваційні проекти і програми.

ЗК 4. Здатність спілкуватися державною мовою усно і письмово.

ЗК 5. Здатність використовувати іноземну мову для пошуку потрібної для дослідницької діяльності інформації, презентації наукових результатів в усній та письмовій формі та для спілкування в міжнародному загальному, науковому і професійному середовищі

ПРН 1. Побудова власного наукового світобачення та дослідницького поля на основі сучасної історичної парадигми, загальнолюдських цінностей, базових принципів функціонування світової наукової спільноти.

ПРН 2. Досконале знання сфери досліджуваного та широкого загальноісторичного контексту, історіографічної та джерелознавчої бази, модерних наукових теорій і концепцій зі спеціальності історія та археологія, використання вітчизняного і зарубіжного наукового досвіду і доробку.

ПРН 3. Здатність генерувати нові ідеї, формувати нові знання, формулювати нові історичні завдання для розширення меж дослідницької діяльності, вміння розробляти і реалізовувати інноваційні проекти і програми для визначення нових пріоритетних напрямків розвитку історичної науки.

ПРН 4. Здатність визначати мету, завдання, об'єкт, предмет, стратегію, алгоритм теоретичного та експериментального дослідження з історії та археології, організувати власну та колективну наукову діяльність відповідно до умов і потреб історичної науки в Україні і світі.

ПРН 5. Навички наукового пошуку джерел різного типу, їхнього всебічного аналізу, визначення достовірності, інформативності, унікальності шляхом застосування сучасних методів і засобів дослідження.

ПРН 6. Володіння усім спектром методичного інструментарію, вміння обирати оптимальні шляхи розв'язання проблеми, формування оригінальної творчої лабораторії з урахуванням провідних методологічних тенденцій, методологічних принципів філософського дослідження, теоретичних та емпіричних методів історичного дослідження, соціологічних і статистичних методів.

ПРН 7. Вміння і навички роботи з сучасними бібліографічними і реферативними базами даних, а також наукометричними платформами, знання і використання правил цитування та посилання на використані джерела, правил оформлення бібліографічного списку, розуміння змісту і порядку розрахунків основних кількісних наукометричних показників ефективності наукової діяльності.

ПРН 8. Досконале вміння використовувати сучасні інформаційно-комунікаційні технології та програмні продукти на всіх етапах наукового дослідження, створювати якісні презентації, ефективно застосовувати мультимедійні технології, програмне забезпечення для виконання наукових завдань.

ПРН 9. Достатнє володіння іноземною мовою для здійснення інформаційного пошуку, міжнародної комунікації, консультування, співробітництва, презентації

результатів власної дослідницької діяльності за межами України, здійснення освітньої діяльності для іноземних здобувачів освіти, підготовки українських здобувачів освіти для інтеграції їх у світове наукове середовище.

ПРН 10. Здатність керуватися основними принципами інтернаціоналізації, відкритості, доступності науки і освіти у світі, використовувати сучасні можливості для оприлюднення, поширення, популяризації результатів наукової діяльності в Україні та інших країнах, публікувати актуальний науковий продукт, брати участь у наукових заходах, міжнародних проектах.

ПРН 11. Здатність забезпечувати якісну передачу наукового досвіду молодому поколінню, формувати національну наукову еліту, робити внесок у створення новітньої освітньої бази для підготовки висококваліфікованих фахівців за спеціальністю історія та археологія, стимулювати активність молодих науковців.

ПРН 12. Навички організації практичного вирішення питань збереження історичної пам'яті та охорони матеріальної й духовної культурно-історичної спадщини України.

ПРН 13. Здатність працювати у форматі міждисциплінарних наукових досліджень, використовувати інструменти і методи інших гуманітарних і природничих наук.

ПРН 14. Знання структури наукової галузі зі спеціальності історія та археологія, вищої освіти в Україні і світі, специфіки та етики професійної діяльності, базових принципів наукової комунікації; вміння використовувати законодавче та нормативно-правове забезпечення наукової діяльності та вищої освіти.

ПРН 15. Здатність до невинного саморозвитку на основі сформованого наукового світогляду вченого-дослідника, новатора, просвітника, потреба нових знань, наукової комунікації, навчання упродовж всього життя.

Критерії оцінювання результатів навчання

а) робота на практичному занятті

Усна відповідь, доповідь, виконання завдань

на практичному занятті

до 4 балів

Активність (доповнення, запитання)

до 1 бал

б) самостійна робота

до 5 балів

в) модульна контрольна робота (тестове завдання)

до 5 балів

г) творча робота

до 5 балів

Робота на практичному занятті оцінюється за такими критеріями: 4 бали – здобувач освіти у повному обсязі опрацював програмовий матеріал, має глибокі та міцні знання, упевнено оперує набутими знаннями, робить аргументовані висновки; може узагальнювати та застосовувати набуті знання; 3 бали – відповідь містить незначні неточності; 2 бали – студент може відтворити основні положення програмового матеріалу, його відповідь неповна; 1 бал – студент доповнює відповіді своїх товаришів.

Критерії оцінювання результатів навчання

Шкала оцінювання

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка за шкалою ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсової роботи (проекту), практики	для заліку
90 – 100	A	відмінно	зараховано
83 – 89	B	добре	
75 – 82	C		
68 – 74	D	задовільно	
60 – 67	E		
35 – 59	Fx	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0 – 34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

Засоби діагностики результатів навчання

- залік;
- презентації та виступи на практичних заняттях;
- усна відповідь;
- письмова робота.

Структура та тематичний план навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1. Теоретико-методологічні та методичні проблеми історичного краєзнавства

Тема 1. Предмет, завдання і концепція курсу «Історичне краєзнавство на Чернігівщині: витоки, еволюція, спадщина».

Вступ до курсу. Історичне краєзнавство в системі історії України та спеціальних історичних дисциплін. Методологічні основи історичного краєзнавства. Історичне краєзнавство як засіб зв'язку історії певної місцевості з історією всієї України. Принципи педагогічного краєзнавства: принцип науковості; системності і послідовності; доступності; комплексності; урахування індивідуальних особливостей, попереднього досвіду студентів; регіональності; дослідництва і творчості.

Змістовий модуль 2. Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині: минуле і сучасність.

Тема 2. Зародження та становлення краєзнавчого руху. Першовитоки краєзнавчих студій у регіоні. Життєва необхідність вивчення краю. Історія краю в билинах, легендах, літописах, агіографічній та полонницькій літературі.

Поширення знань про край в XVI–XVIII ст. Політична ситуація в регіоні. Виникнення книгодрукування та перші стародруки на Північному Лівобережжі. Діяльність Новгород-Сіверської та Чернігівської друкарень. К. Транквіліон-Ставровецький. Зміцнення ідеї причетності до українського народу жителів Чернігівщини за часів Визвольної. Діяльність культурно-просвітницького гуртка на Чернігівщині. Діяльність Лазара Барановича, Дмитра Туптало, І. Галятовського та їх краєзнавчі «ластівки». “Руно орошенное”, “Скарбница потребная”. Історико-краєзнавча інформація початку XVII ст. Генеральне слідство про аметності та населенні пункти Чернігівщини. Козацькі літописи. Літописи Самовидця, Чернігівський, Ніжинський, Густинського монастиря, Лизогубівський. Хроніки П. Полуботка та І. Забіли. Праці А. Рігельмана, С. Лукомського. Краєзнавче значення статистично-топографічних описів. Перша краєзнавча праця з історії Чернігівщини О. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание». А. Пригара та його праця «Топографическое описание города губернского Новгорода-Северского». Час “наукових подорожей енциклопедистів”.

Національно-культурне відродження та Чернігівщина. Освітньо-краєзнавчі центри Ніжина, Новгорода-Сіверського, Чернігова. Систематичні краєзнавчі публікації на сторінках «Черниговских губернских ведомостей». Діяльність М. Білозерського та О. Шишацького-Ілліча. Описи М. Маркевича, М. Маркова, С. Котлярова, І. Самчевського, О. Марковича, І.М. Сбитнева, Г.О. Милорадовича, М. Домановича. Т.Г. Шевченко та Чернігівщина.

Діяльність провідних наукових інституцій та місцевих наукових товариств на Чернігівщині та їх краєзнавча робота. Діяльність Філарета Гумілевського, В. Модзалевського, В.Л. Беренштама, М.Ю. Бранденбурга, В.Б. Антоновича, М.О. Константиновича, О. Русова. Провідні організаційні центри історико-краєзнавчого руху на Чернігівщині – Ніжинське історико-філологічне товариство та Чернігівська губернська вчена архівна комісія. XIV Всеросійський археологічний зїзд та історико-краєзнавчі дослідження на Чернігівщині. Першовитоки музейної справи на Чернігівщині. Діяльність Д.Я. Самоквасова, П.М. Добровольського, П.С. Кармалея, Є.О. Корноухова, М.А. Сахновського, В.А. Шугаєвського.

Тема 3. Розвиток краєзнавства протягом XX – початку XXI ст.

Краєзнавство України в період національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). Піднесення краєзнавчого руху, як прояв зростання суспільно-політичної активності людей. Всеукраїнський археологічний комітет (1924–1933 рр.). Діяльність Українського комітету краєзнавства в добу українізації.

Охорона та популяризація історико-культурної спадщини за доби визвольних змагань. Діяльність Чернігівського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини (Ю.С. Виноградський, І.Г. Рашевський, В.Г. Дроздов, М.А. Сахновський, Б.С. Бутник, Б.К. Пилипенко, Л.М. Могилянська. Чернігівський губернський архів (Я. Жданович, П. Федоренко, В. Євфімовський, В. Дубровський).

Чернігівський інститут краєзнавства. В. Шугаєвський, Б. Шевельов, Б. Пилипенко, Ю. Виноградський та інші. Науково-дослідна кафедра історії культури та мови Ніжинського інституту народної освіти (Г. Максимович, М. Бережков, М. Петровський, А. Єршов). Наукова діяльність історико-архівного гуртка Чернігівського інституту народної освіти. Наукові товариства на Чернігівщині. «Чернігів і Північне Лівобережжя». Згортання краєзнавчої роботи з середини 30-х років. Розгром товариств і об'єднань. С. Баран-Бутович, П. Смолічев, Б. Шевельов, П. Федоренко, А. Гапеев. Шельмування краєзнавців як націоналістів і сепаратистів. Справа СБУ.

Поновлення краєзнавчої роботи в період і після Великої Вітчизняної війни. Негативні тенденції у пам'яткоохоронній роботі в другій половині 40-х першій половині 60-х рр. ХХ ст. Негативні тенденції в українському музеєзнавстві (кінець 50-х – початок 60-х рр. ХХ ст.).

Розвиток краєзнавства в 60–70-ті рр. ХХ ст. Створення Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури та його місцевих відділень. Включення краєзнавчих матеріалів до шкільних та вузівських програм. Піднесення краєзнавства, пов'язане із збиранням матеріалів та написанням нарисів “Історія міст та сіл Української РСР”.

Історичне краєзнавство в умовах перебудови. Посилення інтересу до минулого. Розкриття архівів. Стирання білих плям в історії краю. Розширення краєзнавчих видань. Створення “Зводу пам'яток історії та культури”. Видання історико-краєзнавчих праць.

Творення національного історичного краєзнавства у період незалежності. Музейне краєзнавство. Мала академія наук України. Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді, його напрями роботи. Історико-краєзнавчі дослідження в діаспорі.

Змістовий модуль 3. Організаційні форми й основні напрями краєзнавчої роботи у регіоні.

Тема 4. Методи історико-краєзнавчих досліджень та організаційні форми педагогічно-краєзнавчої роботи

Методи історико-краєзнавчих досліджень. Усна історія як метод історико-краєзнавчих досліджень. Особливості усної історії. Методика проведення інтерв'ю. Просопографія та в історико-краєзнавчих досліджень. Просопографія і біографістика. Застосування методики просопографії в історико-краєзнавчих дослідженнях. Типи і види інтерв'ю.

Краєзнавчі туризм та екологія. Краєзнавчий туризм як засіб національно-патріотичного виховання. Методика розробки екскурсійних маршрутів. Екскурсія як важлива форма навчально-виховної роботи в школі.

Тема 5. Напрями історичного краєзнавства

Загальна характеристика напрямів історичного краєзнавства. Основні об'єкти історичного краєзнавства: населенні пункти, промислові та культурно-освітні підприємства. Мікроісторія, історія буднів. Пам'яткознавство. Пам'яткоохоронна діяльність в Україні. Історія буднів та її світоглядне значення. Становлення музейної справи. Класифікація музеїв та їх соціальні функції. Сучасна музейна мережа в Україні. Соціальна історія краю.

Дослідження людських спільнот. Ментальність, звичай, соціонормативна культура.

Програма та структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма					Заочна форма						
	усь ого	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	л а б	і н д	с.р.		л	п	лаб	ін д	с.р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Змістовий модуль 1. Теоретико-методологічні та методичні проблеми історичного краєзнавства												
Тема 1 Предмет, завдання і концепція курсу «Історичне краєзнавство у старшій школі».		2				4						
Разом за змістовим модулем 1	6	2				4						
Змістовий модуль 2. Розвиток краєзнавства в Україні та на Чернігівщині: минуле і сучасність												
Тема 2. Зародження та становлення краєзнавчого руху	12	6	2			10						
Тема 3. Розвиток краєзнавства протягом XIX – початку XXI ст.	14	6	6			10						
Разом за змістовим модулем 2	28	12	8			20						
Змістовий модуль 3. Організаційні форми й основні напрями краєзнавчої роботи												

Тема 4. Методи історико-краєзнавчих досліджень та організаційні форми	18	4	4			12						
Тема 5. Напрями історичного краєзнавства	18	2	4			12						
Разом за змістовим модулем 3	56	6	8			38						
Усього годин	120	20	16			84						

Теми практичних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Історія краєзнавчого руху на Чернігівщині	8
2	Методи історико-краєзнавчих досліджень та організаційні форми краєзнавчої роботи	4
3	Напрями історичного краєзнавства на Чернігово-Сіверщині	4
Усього годин практичних занять		16

Методи навчання

1. Словесні методи навчання (лекція, бесіда);
2. Практичні методи навчання (виконання творчих завдань, підготовка доповідей, презентацій);
3. Проблемний виклад матеріалу;
4. Дослідницький метод навчання.

Методи контролю

1. Усне опитування, участь у груповій роботі;
2. Творчі роботи, презентації;
3. Контрольна робота.

Засоби діагностики успішності та якості навчання

- студентські проекти, презентації та виступи на практичних заняттях;
- усна відповідь;
- письмова робота.

Розподіл балів

	Поточне оцінювання та самостійна робота						Підсумковий залік	Сума
	Змістовий модуль 1	Змістовий Модуль 2			Змістовий модуль 3			
Тема	T1	T2	T3	T4	T5	T6	25	100
Бали	15	15	10	15	15	15		

Методичне забезпечення

1. Навчальна програма.
2. Робоча програма навчальної дисципліни.
3. Методичні матеріали до практичних занять.
4. Теми і завдання для самостійного опрацювання.
5. Матеріали до лекційних занять.

Рекомендовані джерела інформації

Основна література

1. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К., 2003. 516 с.
2. Голубко В., Качараба С., Середяк А. Історичне краєзнавство. Навчальний посібник. Львів:, 2005. Ч.І. 130 с.
3. Голубко В., Середяк А., Генега Р. Історичне краєзнавство. Напрями та методи історико-краєзнавчих досліджень: курс лекцій. Львів, 2011. 304 с.
4. Горбик В.О., Денисенко Г.Г. Проблеми дослідження пам'яток історії та культури в Україні. *Українській історичний журнал*. 2003. № 3; 2004. № 2.
5. Грушевський М. Чернігів і Сіверщина в українській історії (Кілька спостережень, здогадів і побажань). *Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали*. К., 1928. С. 117.
6. Гринь О. Топографічні описи Новгород-Сіверського намісництва (80-ті рр. XVIII ст.): історіографія проблеми. Вип. 14. С. 53–65.
7. Дем'янчук Г.С., Дем'янчук Б.Г., Дем'янчук А.Г. Українське краєзнавство: сторінки історії. К., 2006. 296 с.
8. Жупанський Я., Круль В. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства. *Краєзнавство*. 1994. № 1 – 2.
9. Коменский Я. А. Великая дидактика : [избр. пед. соч.]. М., 1982. С. 302–303.

10. Коваленко О.Б. Головні етапи розвитку історичного краєзнавства на Чернігово-Сіверщині. *Краєзнавство*. 2000. № 1-2. С. 39–44.
11. Коваленко О.Б. Стародавній Чернігів у регіональній історіографії другої половини XVII-XVIII ст. *Старожитності Південної Русі*. Чернігів, 1993. С. 169–175.
12. Коваленко О.Б. Шафонський і становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині. *Минуле Сосниці та її околиць*. Чернігів, 1990. С. 5 – 8
13. Коваленко О.Б. Неопублікована праця Андрія Пригари "Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского" *Сіверянський літопис*. 1999. №4. С. 160–165.
14. Колесник М.П. Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні. *Український історичний журнал*. 1995, № 5
15. Колесник М. Становлення та головні напрямки діяльності Ніжинського історико-філологічного товариства при інституті князя Безбородька (1894–1919 рр). *Сіверянський літопис*. 2001, № 2
- 16.
17. Коцун Б., Сарапін Г. Управління науково-методичною роботою вчителя початкових класів з розвитку краєзнавства як інноваційний процес в освіті. *Гуманітарний вісник*. 2008. № 16. С. 103–106.
18. Заремба С. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Історичний нарис. К., 1998. 241 с.
19. Заремба С.З. , Коваленко О.Б. Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині // *Український історичний журнал*. 1983. № 4. С. 104–112.
20. Игнаткин И.А. Охрана памятников истории и культуры. К., 1990. 222 с.
21. Історико-культурна спадщина України: проблема дослідження та збереження. К., 1998.
22. Історико-культурна спадщина України (XIX – початку XX ст.). Збірник документів і матеріалів. К., 1995.
23. Лихачев Д.С. Краеведение как наука и как деятельность. *Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики*. К., 1990.
24. Макарчук С. А. Історико-етнографічні райони України : навч. посібн. Львів, 2012. 352 с.
25. Маркітан Л.П. Інформаційний потенціал кінофотовідеодокументів як історичного джерела. *Український історичний журнал*. 2002. № 5.
26. Масенко Л. Українські імена і прізвища. К., 1990. 48 с.
27. Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. К., 1999.
28. Охорона культурної спадщини історико-культурними заповідниками Чернігово-Сіверщини . Київ : Олег Філюк, 2017. 127 с.
29. Петриченко І. Короткі описи Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва. *Людина, суспільство, культура: історія та сучасність*. Чернігів, 1996. С. 42–44.
30. Петреченко І. Маловідомий опис Чернігова 1779–1781 рр. *Сіверянський*

літопис. 2019. № 3. С. 53–58.

31. Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки) / [авт. кол. : Бабенко Л. Л., Білоус Г. П. та ін. ; редкол. : І. С. Винокур, П. Т. Тронько (голова) та ін.]. К., 1991.
32. Рутинський М.Й., Стецюк О.В. Музеєзнавство. Навчальний посібник. К.: Знання, 2008. 428 с.
33. Ткаченко В.В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина в перше повоєнне двадцятиріччя: Навчальний посібник. К.: Знання, 2007. 215 с.
34. Ткаченко В.В. внесок громадських об'єднань чернігівщини в розвиток історико-краєзнавчих досліджень 1920–1930-х років. *Краєзнавство*. 2009. № 1–2. С. 30–38.
35. Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури: Досвід. Проблеми. Перспективи. К., 1994. 107 с.
36. Тронько П. Т. Історичне краєзнавство: Крок у нове тисячоліття: Досвід. Проблеми. Перспективи. К., 2000. 270 с.
37. Тоцька Ж. Внесок часопису "Черниговские губернские ведомости" у розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 248-264.
38. Ясновська Л.В. О.Ф. Шафонський – дослідник давньоруських старожитностей *Чернігівщини Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Історичні науки*. 2015. Вип. 134. С. 42-45.

Допоміжна

39. Акуленко В. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). К., 1991. 274 с.
40. Барановська О.В., Барановський М.О., Смаль В.В., Смаль І.В. Чернігівщина: природа, населення, господарство (комплексне географічне дослідження) Ніжин, 2000. 180 с.
41. Василенко А., Шифман М. Пам'ять народу. К., 1983.
42. Героїчний епос українського народу. К., 1993. 432 с.
43. Запаско Я. Ошатність української рукописної книги. Львів, 1998. 135 с.
44. Кісь Я.П. Палеографія. К., 1975. 305 с.
45. Кімакович І. Анекдот, як фольклорний жанр. К., 2014. 316 с.
46. Кирчів Р. Етюди до студій над українським народним анекдотом. Львів, 2008. 268 с.
47. Клейн Л.С. Археологические источники. М, 1978. 120 с.
48. Клейн Л. С. Археологические источники. СПб., 1995. 352 с.
49. Кругляк Ю.М. Ім'я вашого міста. К., 1978.
50. Коваль А.П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України. К., 2001. 304 с.
51. Мацюк О.Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початку XX ст.). К., 1983. 295 с.
52. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). Полтава, 1994. 240 с.

53. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. К., 1993. 200 с.
54. Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство. Навчальний посібник. К.: Знання, 2008.
55. Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук. Нарис історії. К., 1993. 391 с.
56. Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми. К., 1991. 440 с.
57. Огієнко І. Історія українського друкарства. К., 1994. 448 с.
58. Рапопорт П.А. Древнерусская архитектура. Л., 1993. 296 с.
59. Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). К., 1991. 456 с.
60. Савчук О.В. Збереження національної історико-культурної спадщини у контексті краєзнавчого руху кінця 50-х – початку 90-х рр. К., 1997.
61. Словник гідронімів України. К., 1979.
62. Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. К., 1993. 321 с.
63. Ткаченко В.В. Історико-краєзнавча діяльність наукових товариств Чернігівщини у 20 – 30-х рр. ХХ ст. *Україна і Росія в панорамі століть*. Чернігів, 1998. С. 309–317.
64. Тронько П.Т. Навічно в пам'яті народній. К., 1995. 160 с.
65. Тронько П. Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). К., 2000. 270 с.
66. Тронько П. Краєзнавство в Україні: здобутки і проблеми (до III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців). К., 2003. 125 с.
67. Тронько П.Т. Краєзнавчий рух в Україні: шляхи подальшого розвитку. *Українській історичний журнал*. 2004. № 2. С. 82–93.
68. Від козацьких часів і по наші дні / Упор. В. Чемерис. К., 1995. 382 с.
69. Українські народні казки. К., 1992. 96 с.
70. Українські прислів'я і приказки / уряд. Т. М. Панасенко. Харків:, 2012. 351 с.
71. Українські прислів'я, приказки, загадки / уряд. К. І. Приходченко. Донецьк, 2003. 287 с.
72. Уривалкін О.М. Історичне краєзнавство. Навчальний посібник. К., 2006. 296 с.
73. Франко З. Хто ми? Звідки родом. К., 1990. 48 с.
74. Янко М.Т. Топонімічний словник України: словник-довідник. К., 1998. 432 с.
75. Янко М. Гомін землі. Загадки топоніміки. К., 2000. 127 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

Пізнай свій рідний край [Електронний ресурс]. [Вип. 13] Село над Десною – Шестовиця.

Ч. 1 / Черніг. район. осередок ЧООНСКУ. – Мультимедійні дані (4. 16ГБ). – Чернігів, 2017. – 1 електрон. опт. диск (DVD-RW) : кольор., зв.

Ч. 2 / Черніг. район. осередок ЧООНСКУ. – Мультимедійні дані (2. 77ГБ). – Чернігів, 2017. – 1 електрон. опт. диск (DVD-RW) : кольор., зв.

Пізнай свій рідний край [Електронний ресурс]. [Вип. 12]. Містечко над Сновом – Седнів. Ч. 3 / Черніг. район. осередок ЧООНСКУ. – Мультимедійні дані (4,12 ГБ). – [Б. м. : б. в.], [2017]. – 1 електрон. опт. диск (DVD-R/W) : кольор., зв. – (Седнів –туристичний).

Інститут історії України НАН України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.history.org.ua>

Історія України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://history.franko.lviv.ua/>

Історія України. Підручники [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-book-76.html>

Михайло Грушевський. Історія України-Руси в 10 томах / Михайло Грушевський [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/index.html> 8.

Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua>

<http://www.history.org.ua>

<http://www.hrono.ru/>

<http://litopys.org.ua>

<http://www.myslenedrevo.com.ua>